

FARAGÓ TAMÁS

HÁZASSÁG, CSALÁD, HÁZTARTÁS ÉS MUNKASZERVEZET
A HAGYOMÁNYOS FALUSI KÉZMŰVESSÉGBEN
(PILIS-BUDAKÖRNYÉK, 1724-1779)

Az iparosítás előtti korszak, a tradicionális társadalom kézműves-háztartásának sztereotip képét a következőkben foglalhatjuk röviden össze: a szülők, gyermekek és nagyszülők inasokkal, legényekkel, szolgálkkal és szolgálókkal körülvevett együttélő csoportja, mely szerkezetében a paraszti összetett háztartásokhoz hasonlít, gazdasági alapja azonban nem egy földművelő gazdaság, hanem egy iparosműhely /1/. A műhelyeket birtokló és az együttélő csoportok feletti patriarchális vezető szerepet kezükben tartó kézműves mesterek foglalkozások szerint specializálódott céhekbe tömörülnek, amelyek egy adott területen biztosítják a céhes mestereknek a szervezeten kívülállókkal szemben a monopolhelyzetet, a szervezet tagjai számára pedig az egyenlő lehetőségeket. Tehát szabályozzák a munkafolyamatokat, az értékesítést, a jogokat és kötelezéseket, az életmódot, s mindezeket keresztül közvetve, a mesterré válásra, segéderők tartására vonatkozó szabályokon keresztül pedig közvetlenül alakítják a kézművesháztartások nagyságát, szerkezetét és bizonyos mértékig a kézművesek házassági mintáit is. A háztartásfői státusz elnyerése, vagyis a mesterré válás, az önállósulás nagymértékben függ a származástól, a rokoni-családi kapcsolatoktól /2/. Mivel a céhszervezetek a konkurrenciát csökkentése - sőt, ha lehet, kizárása - érdekében általában igyekeznek korlátozni az egyes szakmákban dolgozó mesterek számát, a nem kézműves családból származó legények előrelépése nem pusztán képességeiktől és szorgalmuktól, hanem igen nagy mértékben házasságkötésüktől függ. Ez a hagyományos kézművesség körében sajátos házassági modell és családi-, háztartási ciklus kialakulásához vezet. (Az idegenből jött, illetve nem kézműves szülőktől származott legény igyekszik mesterének lányát, vagy méginkább özvegyét feleségül venni, hogy ily módon mesterjoghoz, tőkéhez - műhelyhez és szerszámokhoz - és nem utolsósorban rokoni kapcsolatokhoz juthasson. A különböző előírások, illetve a kedvező alkalomra várás következtében a legény-házasságkötések időpontja gyakran eltolódik, s nem ritkán harminc év körüli lesz, mire sor kerülhet rá. Felesége, a mester özvegye azonban rendszerint még idősebb, ezért korán elhalálozik. Az újdonsült, lassan középkorúvá lett mester második feleségnek többnyire fiatal hajadont választ, aki viszont így az esetek többségében törvénytelenül túléli férjét és kezdődik a ciklus előlről.)

A kézművesek csoportendogámiára is törekednek, vagyis igyekeznek egyrészt utódaik házasságkötéseit körülhatárolni, másrészt minden lehetőséget és eszközt igyekeznek megragadni annak érdekében, hogy ők (az utódok) - és elsősorban csak ők - folytassák a család hagyományos mesterségét. Ez a fent említett körülmények közepette természetesen a mesterfiaknak is érdekükben áll, hiszen tőke, képzettség és társadal-

mi-rokoní kapcsolatok szempontjából komoly előnyökkel rendelkeznek a kívülállókkal szemben, míg foglalkozásváltozás esetén ezeket nagyrészt elveszíténék. Gyakori jelenség tehát az, hogy egy-egy környéken, illetve iparágban jelentős szerepet játszó, gyakran több évszázadig is fennálló kézműves-dinasztiák jönnek létre /3/.

A fenti típusú háztartások azonban a céhes kézművességgel együtt Nyugat-Európa nagy részén a 16-18. század folyamán fokozatosan eltűnnek, vagy legalábbis háttérbe szorulnak a manufaktúrákat, gyárakat alapító vállalkozók, illetve a számukra dolgozó munkások és háziiparosok között /4/. Ez alól csak a német-osztrák területek, illetve a gazdasági és kulturális hatásuk alatt álló európai peremvidékek (Skandinávia és Közép-, Kelet-Európa) képeznek kivételt, ahol a céhszervezet - s minden valószínűség szerint a tradicionális kézműves életformák, társadalmi kapcsolatok és magatartások - egészen a 19. század közepéig tovább élnek /5/. Nincs mit csodálkoznunk tehát azon, hogy az ipari forradalmat megelőző, illetve az ennek kapcsán lezajlott nyugat-európai társadalmi változásokat elemző kutatások elsősorban nem a hagyományos értelemben vett kézműves-háztartások vizsgálatával kezdtek foglalkozni, hanem a munkás és háziiparos családok és háztartások keltették fel érdeklődésüket. Annál is inkább érthető ez, mivel e rétegek vizsgálata során a kutatók nem pusztán a társadalom egy-egy térben és időben partikuláris szeletét tudták mikroszkóp alá tenni, hanem az ipari forradalom gazdasági-társadalmi előfeltételei, a népesség- és termékenységnövekedés, a család- és háztartásszerkezet, az életmód, gondolkodás és magatartásváltozások általánosabb kérdésköréire is megkísérelhették a választást, vagy legalábbis különböző hipotézisek kidolgozását /6/.

Nem feladatunk most annak megvizsgálása és értékelése, hogy a kutatások mennyiben koncentrálnak a releváns problémákra és eredményeik mennyiben tüntetnek a fenti társadalomfejlődést, a "nyugat-európai modellt" többé-kevésbé kívülről szemlélő olvasó számára elfogadhatónak. Nincs módunk annak ellenőrzésére sem, hogy a tradicionális kézműves-háztartásról rajzolt kép érvényessége térben és időben meddig terjed, milyen mértékben tekinthető valóságnak és milyen mértékben mítosznak. Jelenlegi ismereteink szerint azonban ténynek tűnik, hogy Magyarországon nagyobb számban sikeres manufaktúra-alakításra háziipari bedolgozó rendszerek létrehozására nem került sor, s néhány speciális ágazat kivételével az ország ipari strukturáját lényegében a 19. század közepéig - második feléig a hagyományos kézművesipar és kézművesmester uralta, a szó gazdasági és társadalmi értelmében egyaránt. Ezen a véleményen vannak a 18-19. századi magyarországi iparfejlődést tárgyaló összefoglaló munkák /7/, s ezt támasztják alá a lokális ipartörténeti vizsgálatok is /8/. Adataink alapján többé-kevésbé az írásunk elején jelzett patriarchális kézműves-háztartáshoz hasonló típusú együttélő csoportok tömeges létezését feltételezhetjük Magyarországon nemcsak a 17-18. században, hanem még a 19. század közepén is /9/. Speciálisan ma-

gyarországi - vagy talán kelet-európai - jellemvonásként hozzátevődik, illetve módosít azonban a fenti képen két jelenség. Először az, hogy az említett kutatások szerint a magyarországi kézművesek lényegesen kevesebb segéderővel dolgoztak, mint nyugat-európai társaik /10/. Másodszor pedig módosít a bevezetőben vázolt kézművesháztartás - sztereotípián az a tény, hogy annak magyarországi változata rendkívül erősen kötődött a mezőgazdasághoz, mégpedig nemcsak közvetett módon - vagyis úgy, hogy a mezőgazdasági termelés által előállított nyers- és alapanyagokat dolgozott fel, hanem közvetlenül is. A kézművesek igen jelentős százaléka foglalkozott ugyanis föld- és szőlőműveléssel, állattartással, s ipari tevékenységük intenzitását, méreteit és időbeosztását nem ritkán a mezőgazdasági munkák szükségleteihez és lehetőségeihez igazították /11/. Nyugodtan mondhatjuk azt, hogy Magyarországon a szóbanforgó időszakban a mezőgazdasági-, ipari-, és kereskedelmi tevékenységek szétválása, illetve az azokat gyakorló személyek közötti társadalmi munkamegosztás csak korlátozott mértékben érvényesült /12/. Mindebből következik tehát, hogy az iparosítás kezdeteit, okait firtató kérdésekre ezért a magyarországi kézművesség elemzése csak negatív válaszokat eredményezhet (tudniillik, hogy miért nem váltak és válhattak a nagyipari fejlődés gazdasági-társadalmi alapjává akár mint vállalkozók, akár mint munkások), a magyar kutató számára azonban ezek éppoly izgalmasak lehetnek, mint Flandriával foglalkozó kollegája számára a háziipari bedolgozó rendszer.

Ha viszont társadalomtörténészként kívánjuk a magyarországi kézművesség történetével foglalkozó kutatásokat szemügyre venni, nem remélhetünk gazdag aratást, le kell mondanunk a könnyű összefoglalás reményéről. A tényleges társadalmi- és népességi mozgások, az életmód, a rétegződés, társadalmi kapcsolatok érdemi vizsgálatát eddig nagyrészt a céhszabályok interpretálása, jobb esetben a kézművesek létszám-, foglalkoztatott segéderő - és adóalap szerinti megoszlásának bemutatása helyettesítette egy-két kivételtől eltekintve /13/. Ráadásul e vizsgálatok során a falusi népesség - időszakunkban az összlakosság kb. 85 %-a - szükségleteit kielégítő falusi kézművesség vizsgálata teljesen háttérbe szorult. Részben azért, mert nagytöbbségük a céhes szervezeti kereteken kívül élt /14/, s így a hagyományosan céhtörténeti kiindulása kutatók figyelmét elkerülte, részben pedig talán azért, mert múzeális értékű remekeket előállító, gyakran szép számú segéderőt foglalkoztató városi társaik tevékenységében sokan kimondva-kimondatlanul a nagyipari fejlődés valamiféle kiindulópontját vélték megtalálni, így míg utóbbiak gazdasági-társadalmi szerepe túl-, a "szegény rokonoké", a falusi kézműveseké alulértékelődött /15/. Ez annál is inkább baj, mert a fentiekből következően egy Magyarország és Nyugat-Európa fejlődését összehasonlító vizsgálat minden valószínűség szerint nem annyira a városi,

hanem elsősorban a falusi ipar esetében találkozna alapvető különbségekkel. Alább ismerttetendő kutatásunkkal tehát e kettős hiányon kívántunk némileg enyhíteni akkor, amikor egy körülhatárolt terület (Buda környékének néhány faluja) és egy megszabott időszak (a 18. század közepe - második fele) falusi kézművességének néhány társadalomtörténeti vonatkozását próbáltuk meg felderíteni. Mindezt tettük abban a reményben, hogy eredményeink, következtetéseink tér- és időbeli korlátaik ellenére elősegíthetik általánosabb hipotézisek megalkotását és egyuttal némi ösztönzést nyújtanak további hasonló elemzések létrejöttéhez.

Feladatunknak három kérdés - a falusi kézművesek házasodásmintáinak, együttélési formáinak (család- és háztartásszerkezetének), valamint munkaszervezetüknek egymással összefüggésben történő - vizsgálatát tekintettük. Előljáróban azonban néhány szóban jellemeznünk kell a vizsgált falvakat és szükséges a vizsgálatunk alanyaiul szolgáló kézművesek létszámalakulásának, foglalkozási megoszlásának, jogi és gazdasági helyzetének - utóbbin belül különös hangsúlyt fektetve a mezőgazdasághoz fűződő kapcsolataikra - rövid bemutatása is.

Vizsgálatunk helyéül olyan falvakat választottunk, ahol a források lehetővé tették a család- és háztartásszerkezet elemzést. Vagyis rendelkezésünkre álltak olyan névszerinti összeírások, amelyek a teljes népességet - vagy legalább a felnőtteket - egyenként életkoruk megjelölésével együtt rögzítették. További szempont volt az, hogy egy-egy faluban lehetőség szerint sok iparos legyen, vagyis mód nyíljon a strukturális különbségek, a norma-, szokás- és hagyományrendszerek esetleges eltéréseinek figyelembevételére is. Végül megpróbáltunk gazdasági- és etno-kulturális jellemzőik szerint eltérő településeket kiválasztani abban a reményben, hogy ezzel további tényezőket vihetünk be vizsgálati szempontjaink közé, illetve ha nem is tudjuk feltétlenül magyarázni a megmutatkozó különbségeket és eltéréseket, legalább meghatározott gazdasági-társadalmi-kulturális közegekhez köthetjük azokat. Elképzeléseink gyakorlati kivitelezése azonban nem bizonyult egyszerűnek. Egy a paraszti háztartás és munkaszervezettel foglalkozó korábbi vizsgálat /16/ kapcsán a felhasználhatóságot mérlegelve egyszer már végigrostáltuk a terület 41 falvának forrásanyagát és nem maradt több belőlük nyolcnál. A kézműves-háztartások elemzésére azonban közülük is csak négy bizonyult alkalmasnak. A többinél forrásainkból vagy nem tudjuk a kézműveseket névszerint azonosítani, mivel a foglalkozásokat sem a lélekösszeírások (status animarumok), sem az anyakönyvek nem jelölik, vagy olyan kevés a helységben a kézműves, hogy a legkisebbre csökkentett igények szerint sem képezhető belőlük az elemzés céljára külön csoport s az adatok a szóbanforgó település speciális jellemzői miatt egy másik egységgel össze sem vonhatók /17/. Végezetül tehát mindössze négy falu kézműves-háztartásait soroltuk be

vizsgálatunk körébe. Közülük kettő - Tök és Tótfalu - lakossága református, magyar, kettő pedig - Nagykovácsi és Dunabogdányé - római katolikus, német. Utóbbiak a török megszálló csapatok kiűzése után 1700-ban, illetve 1723-1725 között települtek le az említett helységekre /18/. Mind a négy falu lakossága tulnyomórészt földművelő vegyesgazdálkodást folytatott. Némileg Dunabogdány különült el a másik háromtól annyiban, hogy a Duna és a partján fekvő hegyek közé szorítva lakosságához képest viszonylag kevés termőterülettel rendelkezett, így parasztságának - és valószínű, hogy rajtuk keresztül az egész falunak - életében a szőlőtermesztés-bortermelés lényegesen nagyobb szerepet játszott, mint a többiekében. Ez az eltérés azonban, bár valószínűleg hatott a helybeli kézműiparra is, annak létszámában, szerkezetében e ténnyel összefüggésbe hozható nyomokat nem hagyott.

Első lépésként a kézművesek számának megállapítását végeztük el. (Zárójelben kell megjegyeznünk: a kézművesek közé technikai okokból csak a szűkebb értelemben vett kézművesiparral foglalkozókat számítottuk, tehát kihagytuk a forrásokból amúgy is pontatlanul kivehető parasztiparosokat, "specialistákat" /19/, valamint az ipar - illetve a kereskedelem, szállítás és szolgáltatások között elhelyezkedő kocsmárosokat, borbélyokat, hajósokat, halászokat, fuvarosokat.) Forrásaink szerint a vizsgált időszakban a magyar falvakban szerény, a németekben viszonylag jelentős számú kézműves élt. Az előbbieken csak minden 70-90, az utóbbiakban viszont 30-40 főre jutott egy kézműves. Különös figyelmet érdemel az, hogy az egyik településen - Nagykovácsiban - a kézművesek száma a század folyamán jelentős mértékben nőtt és többé-kevésbé sikerült lépést tartania az igen gyors népességnövekedéssel, míg a másik német faluban lényegében dezindustrializációs folyamat ment végbe. Miközben a népesség huszonöt év alatt több mint hetven százalékkal nőtt, az iparosok száma ha kismértékben is, de csökkent.

1. A kézművesek számának alakulása településenként

Települések	1744	1770	index /1744=100/	egy kézművesre jutó népességszám	
	fő			fő	
				1744 ⁶	1770
Tök	/8 ¹	11	137	...	73
Tótfalu	7 ²	12	...	...	89
Dunabogdány	31 ³	28	90	24	46
Nagykovácsi	21 ⁴	34 ⁵	162	35	31

¹ az adatokat egy kováccsal kiegészítettük

² valószínű, hogy a ruházati iparhoz tartozók (s így az összes iparos) száma az általunk megállapítottnál nagyobb, pontos számuk azonban a források hiányossága miatt nem állapítható meg

³ 1745

⁴ 1747

⁵ 1769

⁶ a népességszámok 1745-ből származnak

Az iparági struktúra tekintetében a következők figyelhetők meg. A magyar falvak kézművességéből az építő- és faipar majdnem teljesen hiányzik, míg a ruházati ipar súlya meglehetősen nagy. Vagyis egyes iparágak esetében valószínűleg parasztiparosok, "specialisták" - esetleg maguk a parasztgazdaságok - látják el az ezek körébe tartozó feladatokat, a fogyasztók megelégszenek a kevésbé igényes kivitelezéssel. Ezzel szemben Dunabogdány 1745-ös iparági szerkezete többé-kevésbé egyenletes eloszlásúnak mondható. (Érdekes, hogy e falu 1770. évi iparszerkezete a magyar falvakéhoz látszik közeledni - alighanem összefüggésben az előbb említett dezindusztralizációs folyamattal.) Nagykovácsi kézműiparát viszont egyértelműen a textil- és ruházati ipar uralja. A többi ágazat, bár létszámában eléri a magyar települések adatait, szerkezetileg egy más típusú deformációt mutat: mintha a nyugat-európai típusú bedolgozó háziipari fejlődés halvány nyomait tükröznék.

2. A kézműipar iparági szerkezetének alakulása településenként⁷

Iparágak	A kézművesek megoszlása az egyes iparágak között s z á z a l é k							
	Tök		Tótfalu		Dunabogdány		Nagykovácsi	
	1744	1770	1744	1770	1744	1770	1747	1769
vasipar	12,5	18,2	14,3	16,7	9,7	7,2	9,5	8,8
építőipar	-	-	-	-	12,9	-	4,8	3,0
élelmiszeripar	12,5	18,2	28,6	16,7	19,3	14,3	9,5	5,9
faipar	12,5	-	14,3	8,3	22,6	21,4	9,5	14,7
textilipar	25,0	27,3	- ⁸	16,7	16,1	25,0	19,0	23,5
ruházati ipar	37,5	36,3	42,8	41,6	19,4	32,1	47,7	44,1
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	8	11	7	12	31	28	21	34

⁷ csak mesterek

⁸ arányuk ennél valószínűleg magasabb

Az összesített adatok is erre látszanak utalni: míg a nem ruházati iparral foglalkozó kézművesek száma időszakunkban lényegében stagnál - ezen belül az építőipar szinte teljesen visszafejlődik /20/ - addig a textil- és ruházati iparban dolgozók száma egy emberöltő alatt 60%-al 33-ról 53 főre emelkedik, ezen belül a takácsok száma duplájára nő.

3. A kézművesmesterek számának alakulása iparáganként⁹

Iparágak	1744/1747	1769/1770	index (1744/1747=100)
vasipar	(7)	9	129
építőipar	5	1	20
élelmiszeripar	11	10	91
faipar	11	12	109
nem ruházati ipar összesen	34	32	94
textilipar	11	23	209
ruházati ipar	22	30	136

⁹ négy falu együtt

Ez látszólag az előbbi következtetést - a bedolgozó háziipar irányába mutató fejlődés nemcsak alátámasztja, de általános érvényűnek tünteti fel. A növekedés mögé pillantva e feltételezés azonban csak részben igazolódik. A ruházati iparágához tartozó egyes mesterségek lakosság etnikai megoszlásának megfelelően helyezkednek el vargák, német szabók, szűcsök, harisnyakötők a német, a csizmadiák, magyar szabók a magyar lakosságú falvakban találhatók, ugyanis az etnokulturális hagyományok megszabják a viselet rendjét és sajátos fogyasztói mintákat alakítanak ki.

4. A textil- és ruházati iparágakban dolgozó kézművesek mesterségek szerinti megoszlása településenként (1770)

Települések	varga	csizmadiák	szűcs	szabó	harisnyakötő	takács	összesen
Tök	-	4	-	-	-	3	7
Tótfalu	-	3	-	2 ¹⁰	-	2	7
Dunabogdány	3	2	1	2 ¹¹	1	7	16
Nagykovácsi	11	-	1	3 ¹²	-	8	23

¹⁰ magyar szabók

¹¹ német szabók

¹² 1769

Összességében azonban, míg a két német faluban él a négy helység népességének kerekén 56 százaléka, addig bennük található a textil- és ruházati iparban foglalkozó mesterek közel háromnegyede. Vagyis amíg a német falvakban egy takácsmesterre kétszáz fős lakosság sem jut, addig az 1063 főnyi Tótfaluban 1770-ben mindössze kettő, a 803 fős Tökön pedig három takácsmester dolgozik. Utóbbiak közül is egy szabályos paraszti gazdálkodást folytat, a szükségleteit meghaladó mértékű gabonatermés után adózik - vagyis aligha tölti minden idejét a szövőszék mellett. Az egy takácsra, illetve egy lábbelikészítőre eső lakosok száma alapján /5. tábla/ tehát arra lehet következtetni, hogy Dunabogdányban, Tökön és Tótfaluban e mesterségek művelői csak helyi szükségletre termelhettek. Sőt, a magyarfalvakban a vászonszükséglet egy részét valószínűleg még háziszövésessel fedezhették /21/.

5. A szövő- és lábbelikészítő iparok fejlődése településenként

Települések	takácsmester		egy takácsra jutó népesség		varga és csizmadia együtt		egy lábbelikészítőre jutó népesség	
	1744	1770	1744 ¹³	1770	1744	1770	1744 ¹³	1770
	fő							
Tök	2	3	..	268	2	4	..	201
Tótfalu	-	2	..	532	2	3	..	266
Dunabogdány	5	7	149	185	4	5	186	259
Nagykovácsi	4	8	185	130	8	11	93	94

¹³ a népességszámok 1745. évi

A takácsok számának növekedése utóbbiakban nem a bedolgozó háziipar megjelenését, hanem mindössze a szövés otthoni foglalkozásból a kézműipar felé való eltolódását jelzi. Nagykovácsi esetében viszont a takácsok, de különösen a vargák esetében feltételezhető valamiféle bedolgozó háziipari fejlődés, mivel aligha hihető, hogy az 1770-ben alig valamivel több mint ezer főnyi népességnek nyolc takácsra és tizenegy vargára volt szüksége /22/.

A kézművesek számának alakulása és az iparági szerkezet alapján a négy települést összességében tehát három típusba sorolhatjuk. A magyar falvak esetében az ipari termékek fogyasztását csak részben elégítik ki főfoglalkozású kézművesek, egyes ipari tevékenységek még nem váltak ki teljesen a házilag folytatottak sorából. Dunabogdány lakossága viszont iparcikk szükségleteit már egyértelműen kézműipari termékekkel fedezi. Ez a helyzet a harmadik típusba sorolható Nagykovácsi

kézműiparával is, azzal a különbséggel, hogy ennek kapacitása egyes iparágakban a helyi szükségleteket meghaladja. Mivel, mint azt a cégbe-szervezettségi adatokból látni fogjuk, ezek az iparosok vásározni aligha járhattak /23/, valamiféle felvásárló számára történő termelést kell feltételeznünk annak ellenére, hogy irásos nyom erről nem maradt ránk /24/. Vagyis bár mind a magyar falvakban, mind Nagykovácsiban az iparági struktúrában a ruházati és textilipari mesterségek domináltak, a formális azonosság mögött valójában teljesen más kézművesipari szerkezet állt.

Az egyes településeken élő kézművescsoportok jogi státus szerinti megoszlása szintén érdekes képet mutat. Míg a magyar falvakban és Dunabogdányban több mint 80 százalék magas státusú - taxafizető és telkes jobbágy -, addig Nagykovácsiban ezek aránya a tíz százalékot sem éri el, az itt élő kézművesek túlnyomórészt zsellérek, sokuknak saját házuk sincs, sőt többen még háztartásfői hatalommal sem rendelkeznek.

6. A kézművesek jogi státus szerinti megoszlása településenként

Települések	taxa- fizető	telkes jobbágy	házas zsellér	háztalan zsellér	ismeret- len stá- tusú	nem háztar- tásfő	Összesen
	háztartásfő						
Tök 1767	3	4	1	-	-	-	8
Tótfalu 1767	3	4	1	-	1	-	9
Dunabogdány 1744	5 ¹⁴	22 ¹⁴	3	-	1	2	33
Nagykovácsi 1747	1	2	16	-	2	-	21
1769	1	3	18	6	2	4	34
	százalék						
magyar falvak							
/Tök, Tótfalu/ együtt	35,3	47,0	11,8	-	5,9	-	100,0
Dunabogdány	15,1	66,7	9,1	-	3,0	6,1	100,0
Nagykovácsi (1747 és 1769)	3,6	9,1	61,8	10,9	7,3	7,3	100,0

14 egyikük családos segéd

Ha a jogi státus szerinti megoszlást az iparágak szerinti bontásban nézzük, akkor azt látjuk, hogy csak az élelmiszeripar különül el a többitől. A molnárok, mészárosok, pékek közel háromnegyede taxafizető és telkes jobbágy. A többi ágazatban viszont a rétegek aránya egységesen 40 és 50 százalék között mozog.

7. A négy falu kézműveseinek jogi státus és iparágak szerinti megoszlása

(1744-1770)¹⁵

Iparágak	taxa- fizető	telkes jobbágy	házas	házatlar	ismer- etlen státusú	nem háztar- tásfő	össze- sen	N
			zsellér					
vasipar	25,0	25,0	41,7	-	-	8,3	100,0	12
építőipar	-	42,8	28,6	-	28,6	-	100,0	7
élelmiszeripar	53,3	20,0	6,7	-	13,3	6,7	100,0	15
faipar	-	40,0	46,6	6,7	-	6,7	100,0	15
textil- és ruházati ipar	3,6	35,7	42,8	8,9	3,6	5,4	100,0	56
összesen	12,4	33,3	37,2	5,7	5,7	5,7	100,0	105

¹⁵ négy falu együttes adatai

A fenti képhez elég jól illeszkedik kézműveseink cégbe-szervezettségének képe. Eszerint míg 1770-ben a kovácsok 30-40 százaléka tartozik valamilyen céghez, addig az élelmiszeripariak - a magas jogi státusúak - több mint 60 százaléka, ellenben a ruházati ipar és textilipari mestereknek csak 13 százaléka.

8. A kézművesmesterek cégbe-szervezettségének¹⁶ mértéke településenként és ipar-

áganként

(1770)

Iparágak	TÖK		TÓTFALU		DUNABOGDÁNY		ÖSSZESEN		A cénta- gok e- gyüttes aránya ipará- ganként százalék
	Összes kézmű- ves	ebből: céntag	Összes kézmű- ves	ebből: céntag	Összes kézmű- ves	ebből: céntag	Kézmű- ves	ebből: céntag	
	fő								
vasipar	2	-	2	1	2	1	6	2	33,3
építőipar	-	-	-	-	-	-	-	-	-
élelmiszeripar	2	2	2	-	4	3	8	5	62,5
faipar	-	-	1	1	6	2	7	3	42,8
textil- és ruházati ipar	7	3	7	-	16	1	30	4	13,3
összesen	11	5	12	2	28	7	51	14	27,4
a céntagok aránya összesen (százalék)		45,4		16,7		25,0		27,4	

¹⁶ összeírás csak a koronauradalmi (kamara) helységekről készült, a magánföldesúri tulajdonban álló Nagykovácsi adatai ismeretlenek

Pedig a legtöbb és legalacsonyabb jogi státusú textil- és ruházati iparban dolgozó kézművessel rendelkező Nagykovácsi adatai ebben még nincsenek is benne /25/!

Különösen fontos kérdés a magyarországi fejlődés esetében a kézművesek mezőgazdasággal való kapcsolatának vizsgálata. Adataink szerint a magyar falvak, illetve Dunabogdány esetében a kézművesek 70-80 százaléka szoros kapcsolatban áll a mezőgazdasággal, jelentős részük képes saját gabonaszükségletének teljes megtermelésére is /26/. Ugyanez az arány - tudniillik a földművelésben résztvevőké - Nagykovácsi esetében azonban 1747-ben csak 52 százalék s egy generációval később 1770-re 40 százaléknnyira csökken, miközben jelentősen megduzzad egy olyan réteg, amely biztosan, illetve valószínűleg semmilyen kapcsolatban sincs a mezőgazdasággal.

9. A kézműves-háztartások mezőgazdasággal való kapcsolata településenként¹⁷

Települések	földműveléssel foglalkozik		csak állatot tart	csak szőlője van	nem foglalkozik mezőgazdasággal	ismeretlen	Összesen	N
	gabonából saját szükségletét megtermeli	gabonából nem önellátó						
Tök 1767	87,5	-	-	-	-	12,5	100,0	8
Tótfalu 1767	33,3	33,3	11,1	11,1	-	11,1	100,0	9
Dunabogdány 1745	45,2	35,5	3,2	6,4	9,7	-	100,0	31
Nagykovácsi 1747	14,3	38,1	28,6	-	9,5	9,5	100,0	21
1769 ¹⁸	16,7	23,3	20,0	-	23,3	16,7	100,0	30

¹⁷ csak háztartásfők

¹⁸ két vegyes háztartás (együttélő kézműves és parasztcsalád) nélkül

Vagyis e helységben az ipari és a mezőgazdasági foglalkozások egyre élesebben elkülönülnek egymástól. Iparáganként vizsgálva a földműveléssel való kapcsolatot azonban nem találunk lényeges különbségeket./10. tábla/ A kézműveseknek minden ágazatban kb. 60 százaléka folytat földművelő tevékenységet. Egyedül a vasipar esetében magasabb ez az arány - a kovácsok valamilyen ok miatt a többi mesterségnél szorosabban kötődnek a földműveléshez. (Hacsak nem a túl kis esetszámokból adódó véletlen tréfiált meg bennünket.)

10. A kézműves-háztartások mezőgazdasággal való kapcsolata iparágak szerint¹⁹

(1744-1770)

Iparágak	földműveléssel foglalkozik		csak állatot tart	csak szőlője van	nem foglalkozik mezőgazdasággal	ismertetlen	Összesen	N
	gabonából saját szűkségletét megtermeli	gabonából nem önellátó						
vasipar	45,4	36,4	18,2	-	-	-	100,0	11
épitőipar	28,6	28,6	14,3	-	14,3	14,3	100,0	7
élelmiszeripar	21,4	42,9	7,1	14,3	-	14,3	100,0	14
faipar	35,7	21,4	28,6	-	14,3	-	100,0	14
textil- és ruházati ipar	32,1	26,4	11,3	1,9	18,9	9,4	100,0	53
Összesen	32,3	29,3	14,2	3,0	13,1	8,1	100,0	99

¹⁹ csak háztartásfők, vegyes háztartások nélkül (Négy falu együttes adatai.)

Összefoglalóan tehát a következőket állapíthatjuk meg: kézműveseink esetében alapvető és első változónk a település. Az egyes közösségekben élő kézművesség iparági szerkezete, a mesterek jogi státusa, mezőgazdasággal való kapcsolatuk leginkább lokális tényezőktől függ. Másképpen fogalmazva: a kézműipar az egyes parasztközösségek igényeihez alkalmazkodik, így az egyes foglalkozások és mestereik közötti különbség jelentősége sehol sem akkora, hogy elfedhetné a közösségek gazdasági és etnokulturális sajátosságaiból adódóakat. A magyar falvakat és Dunabogdányt például a magas jogi státusu, mezőgazdasággal szoros kapcsolatban álló kézművesség jellemzi, míg Nagykovácsi iparosainak többsége zsellér, mezőgazdasággal csak minden második foglalkozik s tendenciájában a mezőgazdasággal való kapcsolat a század folyamán lassan csökkenő irányzatot mutat. A másodlagos változó a foglalkozás. Adatainkból kivehető, hogy az egyes ágazatok esetében sajátos jelenségekkel számolhatunk. A textil- és ruházati iparral foglalkozó kézműveseket például az alacsony szintű céhbe-szervezettség és a mezőgazdasághoz fűződő kapcsolatok gyengesége jellemzi, míg az élelmiszeripariakat ezzel szemben a magas jogi státus, a nagyarányú céhtagság és a közepes gyakorisággal folytatott földművelés. A továbbiakban ezért a mezőgazdasággal való kapcsolatot - mely mint láttuk csak a kovácsoknál tért el az átlagtól, s az esetszámok miatt ennek relevanciájáról sem lehetünk teljesen meggyő-

zódve - a települési hovatartozásnak és a foglalkozásnak (ágazati hovatartozásnak) alárendelten fogjuk vizsgálni. A jogi státust, mint tényezőt viszont - mivel majdnem direkt módon összefügg a mezőgazdasághoz való kapcsolódással /11. tábla/ illetve a település szerinti hovatartozással /6. tábla/ - a továbbiakban figyelmen kívül hagyjuk. Hasonlóképpen járunk el a céhtagsággal is. E tényezők kevésbé lényegesek vagy azért, mert hatásuk nem kimutatható (mint például a jogi státus vagy a céhtagság esetében) vagy azért, mert többé-kevésbé egyformán jellemzik az egész populációt (mint a mezőgazdasággal való erős kapcsolat).

11. A kézműves-háztartások mezőgazdasággal való kapcsolata státusuk szerint²⁰
(1744-1770)

Kézműves-háztartások	földműveléssel foglalkozik		csak állatot tart	csak szőlője van	nem foglalkozik mezőgazdasággal	ismeretlen	Összesen	N
	gabonából saját szükségletét megtermeli	gabonából nem önálló						
taxafizető	38,4	30,8	15,4	15,4	-	-	100,0	13
telkes jobbágy	68,6	31,4	-	-	-	-	100,0	35
házas zsellér	7,7	35,9	28,2	2,6	23,0	2,6	100,0	39
házatlan zsellér	-	-	16,7	-	50,0	33,3	100,0	6
ismeretlen státusu	-	-	-	-	16,7	83,3	100,0	6
Összesen	32,3	29,3	14,2	3,0	13,1	8,1	100,0	99

²⁰ csak háztartásfők, vegyes háztartások nélkül (Négy falu együttes adatai.)

Rátérve most már eredeti célkitűzésünkre elsőnek a házasodási modell kérdését vizsgáljuk meg. Ennek kapcsán a kézművesek első házasságkötésének korát, a menyasszonyok korát és családi állapotát, a házasfelek egymás közti korkülönbségét és a házasságot megelőzően a kézművességgel való kapcsolatukat kellett kielemeznünk. Mindehhez azonban szükségesnek látszott adatbázisunkon két módosítás végrehajtása. Mivel részben az idegenben történt házasodások, részben egyes esetekben az anyakönyvezés kései megindulása miatt /27/ nem minden, a táblázatainkban korábban szereplő kézműves házasságkötési adatait sikerült megtalálnunk, ezért az eredeti két magyar falu mellé tettük két további település, Pócsmegyer és Monostor kézműveseinek elérhető 18. századi házasságkötési adatait /28/. (Igy sem kaptunk túl

nagy mennyiséget.) Másodszor pedig az esetszámok jelentős csökkenése miatt az iparági bontást a textil- és a ruházati ipari - nem ruházati iparira egyszerűsítettük.

A kézművesek első házasságkötési kora tekintetében településeink között nem találunk lényeges különbségeket. Az átlag mindenütt lényegében a 25 évhez áll közel. Mindössze annyi jegyezhető meg, hogy Dunabogdány esetében a leggyakoribb érték (a medián) a 20-24 éves korcsoportra esik, míg a többi helység kézműveseinél a 25-29 évesre, ennek az eltérésnek azonban a kis esetszámok miatt nincs nagy jelentősége. Ugyanezt mondhatjuk el a ruházati - nem ruházati ipari csoport szerinti bontásról is - a kb. 9 hónapnyi eltérés nem tűnik lényegesnek.

12. A kézművesek életkora első házasságkötésükkor²¹ települések és iparágak szerint

Települések és iparágak	-19	20-24	25-29	30-34	összesen	átlagos házasságkötési kor
	éves					év
	fő					
magyar falvak ²²	1	2	6	-	9	24,7
Dunabogdány	-	7	2	2	11	24,9
Nagykovácsi	2	10	12	3	27	24,8
Összesen	3	19	20	5	47	24,8
ebből:						
textil- és ruházati iparban dolgozó	2	9	8	4	23	25,2
nem ruházati iparban dolgozó	1	10	12	1	24	24,4

²¹ magyar falvakban 1748-1779, Dunabogdányban 1724-1746, Nagykovácsiban 1731-1769 között kötött házasságok alapján

²² Monostor, Pócsmegyer, Tök, Tótfalu

A menyasszonyok esetében azonban a helyzet némileg más, itt több eltéréssel is találkozunk. Az egyik az életkornál található: a magyar kézműves-menyasszonyok átlagos életkora házasságkötéskor 18,6 év, míg a Nagykovácsiban élő németeké 20,4 év, ami ha enyhe formában is, de a késői nyugat-európai és korai kelet-európai házassági minták közti különbségre emlékeztet /29/. Vagyis arra kell gondolnunk, hogy a bevándorolt németek magukkal hozták otthoni házassági szokásaikat. Hasonló különbség látszik a menyasszonyok családi állapota között is. Míg a magyar falvak-

ban csak hajadon menyasszonyokkal találkozunk, addig a két német faluban, Dunabogdányban és Nagykovácsiban közel minden negyedik-ötödik ara özvegyasszony. Tehát azt a képet idézi fel, amit a hagyományos nyugat-európai kézműves-háztartás mintaként vázoltunk fel. Ha az iparági bontásra nézünk, abból az állapítható meg, hogy a textil- és ruházati iparral foglalkozó kézművesek közt - melyeknek kb. 3/4-e német - a fent említett modell jobban tükröződik, mint a többiekénél.

13. A menyasszonyok életkora és családi állapota a kézművesek első házasságkötésekor ²³

Települések	özvegy	ismeretlen	hajadon				Összesen	az ismert korú hajadonok átlagos házasságkötési kora	az özvegyek aránya százalék
			-19	20-24	25-29	ismeretlen			
			é v e s						
magyar falvak ²⁴	-	-	6	2	-	1	9	18,6	-
Dunabogdány	3	-	4	3	-	1	11	19,3	27,3
Nagykovácsi	5	6	7	5	2	2	27	20,4	18,5
Összesen	8	6	17	10	2	4	47	19,7	17,0
ebből:									
textil- és ruházati iparban dolgozó	5	4	6	4	2	3	23	20,2	21,7
nem ruházati ipari	3	2	11	6	-	2	24	19,3	12,5

²³ a magyar falvakban 1748-1779, Dunabogdányban 1724-1746, Nagykovácsiban 1731-1769 között kötött házasságok alapján

²⁴ Monostor, Pócsmegyer, Tök, Tótfalu

Ugyanilyen különbségeket találunk a házaspárok egymáshoz viszonyított életkora tekintetében is /14. tábla/. A magyar kézművesek házasságait a nagy korkülönbség és az egyértelmű férfi szenioritás jellemzi. Férjével egyidős vagy idősebb feleséggel egyetlen esetben sem találkozunk, s a férjek átlagosan több mint nyolc évvel idősebbek. Ennek ellenpontja Nagykovácsi. Itt a korkülönbség nem éri el a hat évet s a feleségek több mint 50 százaléka férjével egykorú vagy idősebb. Hasonló képet mutat az iparági megoszlás is. A ruházati iparban dolgozó kézműveseknél minden harmadik esetben a feleség idősebb, mint férje. (A nagyobb átlagos korkülönbséget elsősorban néhány férjénél jóval idősebb feleség adatai eredményezik.)

14. A kézműves-háztartásokban élő házaspárok korkülönbsége települések szerint

Települések	férj idősebb			feleség idősebb	összesen	átlagos korkü- lönbség év	idősebb felesé- gek ará- nya szá- zalék
	0-4	5-9	10-x				
	évvel						
magyar falvak (Tök, Tótfalu) 1767	4	6	9	-	19	8,2	-
Dunabogdány 1747 ²⁵	8	9	6	4	27	6,6	14,8
Nagykovácsi 1747 ²⁶	3	3	2	9	17	5,7	52,9
iparági csoportok szerint							
textil- és ruházati iparban dolgozó	8	4	10	12	34	7,5	35,3
nem ruházati ipari	7	14	7	1	29	6,0	3,4

²⁵ ez az összeírás az 1745-ösnél pontatlanabb, viszont utóbbi koradatokat nem ad

²⁶ az 1769-es összeírás koradatokat nem közöl

Az első házasságkötések adatai a fenti képet némileg módosítják.

15. A házasfelek korkülönbsége a kézművesek első házasságkötésekor²⁷
települések szerint

Települések	férj idősebb			feleség idősebb	feleség kora ismeret- len	Össze- sen	átlagos korkü- lönbség az ismert között között év	idősebb feleségek aránya százalék
	0-4	5-9	10-x					
	é v v e l							
magyar falvak ²⁸	1	7	-	-	1	9	6,0	-
Dunabogdány	3	4	1	1	2	11	5,1	11,1
Nagykovácsi	4	5	2	7	9	27	5,9 ²⁹	38,9
iparági csoportok szerint								
textil- és ruházati iparban dolgozó	4	4	2	6	7	23	5,6	37,5
nem ruházati ipar	4	12	1	2	5	24	5,8	10,5

²⁷ a magyar falvakban 1748-1779, Dunabogdányban 1724-1746 és Nagykovácsiban 1731-1769 között kötött házasságok alapján

²⁸ Monostor, Pócsmegyer, Tök, Tótfalu

²⁹ csak hajadonok esetében a korkülönbség a férj javára 5,5 évre csökken

Kiderül belőlük, hogy a magyar kézműves házaspárok korkülönbsége valójában nem magasabb lényegesen a németekénél. Az összes együttélő házaspár esetében csak azért kaptunk magasabb értéket, mert a magyar kézművesek életkora magasabb, mint a németeké, így nyilván több közöttük az olyan, aki ujjaházassodva fiatalabb nőt vett el második feleségül. Egyértelmű viszont, hogy Nagykovácsi kézművesei, illetve a ruházati iparhoz tartozók más házassági mintát követnek, mint a magyarok. Dunabogdány és a nem ruházati iparosok adatai e két véglet között helyezkednek el. (A nem ruházati csoport adatai valószínűleg a németek és magyarok együttkezelése miatt váltak átmenetivé, az adatok azonban olyan kicsinyek, hogy egyszerre mind a két szempont szerinti csoportosítás nem végezhető el. Dunabogdány esetében viszont egy Nagykovácsiétól eltérő szokásrendszerre kell gyanakodnunk - erre a későbbiekben még visszatérünk.)

Különösen érdekes lenne, ha most a fenti különbségek ismeretében településenként részletesen meg tudnánk vizsgálni a házasságok származását, iparral való kapcsolatát házasságkötésük előtt. Sajnos erre azonban az anyakönyvezések hiányosságai, illetve késői megindulása miatt egyedül csak Nagykovácsi esetében van mód. A 27 első kézműves-házasságkötésből itt is mindössze csak 14 esetben tudjuk kideríteni a szülők - illetve az özvegyek esetében az előző férj - státusát és foglalkozását. Ezekből viszont bizonyos mértékű kézművesendogámiára következtethetünk.

16. A házasságok iparral való családi kapcsolata a kézművesek első

házasságkötésekor

(Nagykovácsi, 1731-1769 között kötött házasságok)

Házasságkötéskor	fő	százalék	a kapcsolat jellege
mindkét fél kapcsolatban van az iparral	1	7,1	apjuk kézműves
vőlegény kapcsolatban van az iparral	4	28,6	apjuk kézműves
menyasszony kapcsolatban van az iparral	4	28,6	kézművesek özvegyei
ipari kapcsolat összesen	9	64,3	
nincs adatunk iparral való kapcsolatáról	5	35,7	
Összesen	14 ³⁰	100,0	

³⁰ a többi házasságkötés esetében a felek szüleinek, illetve az özvegyek előző házastársának státusát és foglalkozását nem ismerjük

A kézműves-házasságkötések kerekén 36 százalékában a menyasszony kézműves lánya vagy özvegye, s közel harmadában a házasságot kötő fiatal férfi kézművescsaládból származik. Vagyis az új pár az esetek közel kétharmadában vagy valamelyikük szülője, vagy a menyasszony volt férje révén rendelkezik bizonyos családi ipari kapcsolatokkal. (S ezek az értékek az ismeretlen származásuak magas aránya miatt inkább alsó határnak, mint valóságos értékeknek fogadhatók el.) Kár, hogy végrendeletek és házassági szerződések hiányában erről bővebbet nem tudunk megállapítani s a korábbi települések között összehasonlításokat sem tudjuk elvégezni. A házasságkötésekről eddig megállapítottakat alapul véve azonban azt feltételezhetjük, hogy Dunabogdányban - ahol a hagyományos kézműves norma- és értékrendszer talán még erősebben élhetett - a helyzet valószínűleg hasonló volt, ellenben a magyar falvakban az iparhoz való korábbi családi kötődés alighanem gyengébb. Legalábbis a "kézműves özvegy" - típusú kapcsolat biztosan hiányzott.

Kézműveseink házasodásait az alábbi modellekbe foglalhatjuk össze:

- a/ a "magyar kézműves modell" - de lehet, hogy helyesebb lenne kelet-európainak nevezni - egy 25 év körüli nőtlen férfi és egy 18 év körüli hajadon összeházasodását jelenti, ahol a házas felek ritkán rendelkeznek családi hagyományokkal az iparüzésben. A házasságkötési korból és családi állapotból megállapíthatóan a magyar kézművesek tehát lényegében a magyar parasztok korai házasságkötési modelljét követik, vagy legalábbis közel állnak hozzá.
- b/ a németeknél gyakorlatilag két modellel számolhatunk. Az esetek nagyobb részében egy 25 év körüli kézműves házasodik össze egy 20 év körüli hajadonnal, kisebb részben pedig egy özvegyasszonnyal. A felek gyakran családiragot kötődnek a kézművességhez. Vagyis az utóbbi modell a kézműves kapcsolatok és az özvegyekkel való házasodás tekintetében világosan utal a bevezetőben ismertetett "hagyományos nyugat-európai kézműves mintára", de - különösen a menyasszonyok házasságkötési kora tekintetében - nem áll messze az előbbi, a német parasztok (kelet-európai értelemben vett) "kései" házasodási mintáitól sem, a kettő lényegében összefonódik /30/.

Nézzük meg ezek után a háztartások szerkezetét. Nagyság szerint a négy falu kézművesháztartásai három típusra oszthatók. Dunabogdányt és Nagykovácsi 1769-es strukturáját a kiegyensúlyozottság, a 4-5 fős háztartások dominanciája jellemzi, ezzel szemben Nagykovácsi 1747-es adataiban még a 3 fős háztartások a leggyakoribbak. A magyar kézművesek közt viszont a legtöbb háztartás 4-5, illetve 7 fős, egy kivételével 4 fősnél kisebbel nem is találkozunk. A fenti különbségek az átlagos háztartásnagyságban is kifejeződnek: a magyar falvak, 5,8 fős adatai Dunabogdányt, illetve Nagykovácsi 1769-es értékeit kb. 10 százalékkal, Nagykovácsi 1747-es adatait (4,4 fő) pedig közel 30 százalékkal haladják meg.

17. A kézműves-háztartások nagyság szerinti megoszlása településenként

Települések	A háztartások közül			Összesen	N	átlagos háztartásnagyság fő
	1-3	4-6	7-11			
	fős (százalék)					
magyar falvak (Tök és Tótfalu) 1767	5,9	52,9	41,2	100,0	17	5,8
Dunabogdány ³¹	17,0	56,6	26,4	100,0	53	5,4
Nagykovácsi 1747	52,6	21,1	26,3	100,0	19	4,4
1769 ³²	19,4	51,6	29,0	100,0	31 ³³	5,3

³¹ 1745-ös és 1747-es összeírás adatai együtt

³² két vegyes (kézműves és nem kézműves családból álló) háztartással együtt

³³ egy kézműves háztartás adata hiányzik, két háztartásban 2-2 kézművescsalád él együtt

Ugyanilyen különbségek tükröződnek az együttélő generációk száma szerinti eloszlásban is. Bár a leggyakoribb érték mindenütt két generáció együttlétét jelzi, Nagykovácsi 1747-es adatai szerint minden ötödik háztartás egygenerációs, ezzel szemben Dunabogdányban és a magyar falvakban háromgenerációs /18. tábla/. Utóbbiakban minden harmadik, Dunabogdányban és Nagykovácsi 1769-es strukturájában minden negyedik-ötödik - 22 évvel korábban, 1747-ben viszont csak minden kilencedik - család él egy másikkal közös háztartásban /19. tábla/.

18. A kézműves-háztartások megoszlása az együttélő generációk száma szerint településenként

Települések	A háztartások közül			Összesen	N
	1	2	3		
	generációs háztartás (százalék)				
magyar falvak 1767	5,9	76,5	17,6	100,0	17
Dunabogdány 1745 + 1747	3,8	77,3	18,9	100,0	53
Nagykovácsai 1747	21,1	78,9	-	100,0	19
1769	9,7	80,6 ³⁴	9,7 ³⁴	100,0	31

³⁴ egy háztartásban az együttélő két család közül az egyik nem kézműves

19. A kézműves-háztartásokban együttélő nukleáris családok száma településenként

Települések	A háztartásban			összesen	Együttélő családok az összes család százalékában	N
	1	2	3			
	család él együtt					
magyar falvak 1767	14	3	-	17	30,0	6
Dunabogdány 1745+1747	45	8	-	53	26,2	16
Nagykovácsai 1747	16	1	-	17	11,1	2
1769	27	4	-	31	22,9	8 ³⁵

³⁵ ebből kettő nem kézműves család

Adatainkat Peter Laslett háztartás-tipológiája szerint rendezve az átlagos háztartásnagyságokkal és a generációk száma szerinti eloszlásokkal egybevető képet kapunk. Minden település kézműves-háztartásainak többsége (70-85 százaléka) nukleáris családos, a magyar falvakban és Dunabogdányban viszont sokkal nagyobb a kiterjesztett és többcsaládos háztartások aránya, mint Nagykovácsiban. Különösen Nagykovácsai 1747-es adatai ütnek el a fenti képtől, ahol is még néhány magányos fiatal kézművest is találunk. Figyelmet érdemel azonban, hogy e település kézműveseinek háztartásstruktúrája a század folyamán az előbbieik irányába mozdul el.

20. A kézműves-háztartások megoszlása a Laslett féle tipológia
szerint településenként
százalék

	Magyar falvak ³⁶ 1767	Dunabogdány 1745+1747	Nagykovácsi	
			1747	1769
1. Egyedülélő személy	-	-	10,5	-
3. Nukleáris családos háztartás	82,4	71,7	84,2	80,6
4. Kiterjesztett családos háztartás	-	13,2	-	6,5
5. Többcsaládos háztartás	17,6	15,1	5,3	12,9 ³⁷
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
N	17	53	19	31

³⁶ a kiterjesztett családos háztartások aránya alá-, a nukleáris családosoké túlbecsült, mert a magányos rokonokat / özvegyeket háztartásuktól elkülönítve írták össze

³⁷ az öt közül két esetben a háztartásfő nem kézműves

Mindez három háztartásstruktúra-típus irányába mutatna: az egyiket a magyar falvak és Dunabogdány, a másikat az 1747-es Nagykovácsi, a köztük levő átmenetet pedig Nagykovácsi 1769-es adatai képviselnék. A kérdés azonban nem ilyen egyszerű. Számos kutatás bebizonyította /31/ és ugyanezen falvak birtokos parasztságán folytatott család- és háztartásszerkezet vizsgálataink is megerősítették azt, hogy egy-egy háztartás strukturája nagymértékben függ a háztartási ciklustól, az együttélő csoport keletkezése és az összeírás kelte közt eltelt idő hosszúságától. Itt pedig nagyok az eltérések. Míg Nagykovácsi kézműves háztartásfőinek háromnegyede 40 évnél fiatalabb, addig ez az arány a magyar falvakban és Dunabogdányban nem éri el a 30 százalékot sem. Utóbbiak átlagéletkora kb. 10 évvel magasabb. Ez jórészt indokolhatná mind a két kézműves-csoport háztartásstruktúrája közötti különbséget, mind a különbség 22 évvel - egy generációnyi időtartammal - későbbi csökkenését. Bár az eltérések nyilván részben ezzel is magyarázhatók, valójában azonban mégsem erről van szó. Ha megnézzük azt, hogy a háztartásfő milyen viszonyban áll a vele együttélő rokonokkal, akkor ebből, bármilyen kicsik is az esetszámok, pontosan ugyanaz a különbség idéződik fel, mint amit az előbb említett, ugyanezen helységek parasztháztartásainak vizsgálatával foglalkozó elemzés során fedeztünk fel: a magyaroknál a rokonokkal együttélő kiterjesztett és többcsaládos-háztartások vezetése

mindig a szülők, az idősebb generáció kezében van, míg a németeknél a csoport feje idős korában visszavonul - ezért nincs 60 évesnél idősebb háztartásfő - és a vezérést átadja fiának vagy vejének /21. tábla/. Esetünkben különösen érdekes, hogy két ízben is találkozunk olyan vegyes háztartással, ahol a szülő (após) foglalkozik csak iparral, a fiatal háztartásfő nem. Mintha ezekben az esetekben a kézművesség az idős koruk kiegészítő jövedelemforrásává süllyedt volna vissza.

21. A háztartásfők és az együttélő felnőtt rokonok, illetve rokon családfők közötti viszony jellege településenként

Települések	A háztartásfő az együttélő rokon(ok)/				Összesen	N
	szülője	gyermeke	testvére	egyéb		
magyar falvak 1767	100,0	-	-	-	100,0	3
Dunabogdány 1745+1747	46,7	13,3	-	40,0	100,0	15
Nagykovács ³⁸ 1769	16,7	50,0 ³⁹	16,7	16,7	100,1	6

³⁸ 1747-ben csak egyetlen eset volt, így azt nem tüntettük fel

³⁹ a három eset közül kettőben a háztartásfő családja nem kézműves

Nagykovács³⁸ kézműves-háztartásainál a sajátos német mintát néhány háztartás fejlődésének részletesebb adataival is igazolhatjuk. 1745 és 1770 között ugyanis négy olyan összeírásunk van, amelyek segítségével összesen 10 háztartás kb. 25 év alatti változásait követni tudjuk. Közülük négy összetétele nem változik (vagy csak annyiban, hogy a magányos háztartásfő családot alapít, illetve a gyermekeknél gyermekei születnek), négy esetben viszont az idős háztartásfő visszavonulásának ténye adatszerűen megfogható. A két további eset is jellegzetesen nem magyar szokásrendszerre mutat: a/ az egyikben a fiatal háztartásfő, Johan Vibl mészáros házasságkötése után kb. másfél évig együtt él felnőtt testvéreivel, ekkor két huga egyszerre férjhezmegy, két öccse pedig eltávozik. Vagyis az apa halála, s a legidősebb fiú azt követő házasságkötése után az eredeti háztartás három év leforgása alatt teljesen felbomlik, b/ a másik esetben Adam Fehler szabómester fia, a szűcs mesterséget folytató Michael 1769 februárjában megházasodik és rá egy évre elköltözik, az idős házaspár egyedül marad.

A magyar paraszt- és kézműves-háztartások fejlődése során az általunk vizsgált falvakban tapasztalatunk szerint ilyen eseteket rendkívül ritkán találunk. Ott a házas fiúk rendszerint otthon maradnak, s a szülők elhunytával sem

bomlik szét rohamos gyorsasággal a csoport, még akkor sem, ha házas testvérek élnek együtt. Úgy tűnik, hogy az egyéneknek a csoporthoz (a genealógiai értelemben vett "családhoz" és rokonsághoz) fűződő kapcsolata a magyaroknál szorosabb, az individualizmusnak, az egyéni elképzelések érvényre jutásának tere kisebb.

Kézműveseink háztartásszerkezetét, illetve annak alakulását ugyancsak három modellben foglalhatjuk össze. A magyar kézműveseké minden valószínűség szerint a magyar parasztokét követi: az együttélő családok aránya magas, az összetett háztartásokban a csoport vezetése az idős generáció kezében van. A német kézművesek esetében viszont ismét két modellel számolhatunk. Az egyik a német parasztokét követi: az együttélő családok aránya alacsony, az összetett háztartások könnyen és gyorsan felbomlanak, az együttélő csoport vezetése az öregek visszavonulásának szokása miatt a fiatal generáció kezében van. A másik a bevezetőben említett "kézműves-háztartás ciklushoz" kapcsolódik. Ez a típus elsősorban nukleáris családi háztartásokból áll, melyeken belül gyakori a mostohagyerekek - féltestvérek együttélése.

A különböző modellekkel függ össze elsősorban a háztartásfők konstruktúrájának eltérése is. Ezért idősebb a patriarchális vezetést előnyben részesítő magyar háztartásfők többsége és ezért fiatalabb a visszavonulást gyakorló Nagykovácsié. Dunabogdány kézművesei viszont jelen ismereteink szerint átmenetet képviselnek. Rokonokkal való együttélésük gyakorisága a magyarokéhoz hasonló, a háztartásfők és rokonok közötti viszony alapján nem következtethetünk egyértelműen sem a visszavonulás gyakorlatára sem a patriarchális típusú együttélésre. Lehetséges, hogy itt tényleg nagyobb súllyal érvényesül a konstruktúra hatása is - az 1747-es összeírásban szereplő kézművesek között jelentős arányban találunk olyanokat, akik az anyakönyvek és adójegyzékek tanúsága szerint a németek 1723-1725 közötti betelepülésekor érkeztek huszonéves fiatalként. Egy biztos: az együttélési minták különbözőségei egyértelműen etnokulturális meghatározottságúnak tűnnek. Az iparágak szerinti háztartástípus - megoszlás nem mutat különbségeket.

22. A kézműves-háztartások megoszlása főbb háztartástípusok és iparági csoportok szerint⁴⁰

Iparágak	nukleáris	kiterjesztett és többcsaládós	Összesen	N
	háztartás (százalék)			
nem ruházati iparágak	79,3	20,7	100,0	58
textil- és ruházati ipar	79,0	21,0	100,0	62
Összesen	79,2	20,8	100,0	120

⁴⁰ négy falu együttes adatai (1744-1770)

A munkaszervezet problémakörénél két kérdést érdemes részletesebben megvizsgálnunk: az idegen munkaerő - a "legények" - alkalmazását és a munkaszervezet nagyságát. De mindkét esetben csak a férfiakat vizsgáljuk, mivel a településeinken található kézművesmesterségek egyértelműen férfitevékenységek voltak /32/.

Forrásaink szerint segéderőt jelentősebb mértékben csak a dunabogdányi kézművesek foglalkoztatnak, aholis átlagosan minden harmadik kézműves-háztartásra esik egy szolgáló vagy legény, míg a magyarok közt és Nagykovácsiban csak minden kilencedikre-tizenegyedikre.

23. A kézműves-háztartásokban foglalkoztatott idegen férfi munkaerő típusok szerint településenként

Települések	legény	inas	férfi szolgáló	egy háztartásra eső idegen férfi munkaerő
magyar falvak				
1770	2	-	..	0,1
Dunabogdány				
1747	-	-	8	0,3
1770	10	-	..	0,3
Nagykovácsi				
1747	-	-	2	0,1
1769	1	-	3	0,1

Bár adataink kicsinyek, valószínűnek látszik, hogy a segéderő foglalkoztatása nem függ össze direkt módon a háztartás szerkezetével, vagyis nem elsősorban az etnokulturális sajátosságokra, illetve a háztartás életciklusára vezethető vissza.

24. A férfi szolgálók megoszlása a kézműves-háztartások között háztartástípusok szerint településenként

Települések	szolgát foglalkoztató nukleáris család			összesen	szolgát foglalkoztató kiterjesztett és többcsalád			összesen	Férfi szolgálókat foglalkoztat az összes háztartás százalékában		
	0	1	2		0	1	2		nukleáris	kiterjesztett és többcsalád	
.	h á z t a r t á s										
Dunabogdány											
1747	10	4	-	14	4	4	-	8	28,6	50,0	
Nagykovácsi											
1747	16	2	-	18	1	-	-	1	11,1	0	
1769	23	2	-	25	3	-	1	4 ⁴¹	8,0	25,0	

⁴¹ a vegyes háztartások nélkül

A szolga vagy legény inkább az iparűzéshez, a műhelybeli tevékenységekhez kapcsolódik, nem a mezőgazdasághoz, mint a parasztgazdaságok esetében, így nem elsősorban a családi munkaszervezetnek az életciklus egy-egy fokán bekövetkezett hiányait hivatott kielégíteni.

Ha a segéderőtartást iparáganként, illetve mesterségenként vizsgáljuk /25. tábla/, akkor a vasipari (kovács), építőipari (kőműves) és élelmiszeripari (mészáros, pék, molnár) mesterek mellett találunk a legrendszeresebben szolgát vagy legényt. A ruházati iparban dolgozók közül csak a dunabogdányi mestereknek van gyakorta segéderejük, ők azok akik korábban levont következtetéseink szerint a hagyományos kézművességet képviselik a parasztipar és kézművesség szimbioziséra épülő magyar iparstruktúra, illetve Nagykovácsi bedolgozó háziipari típusu ruházati iparával szemben.

25. A férfi szolgák alkalmazása iparágak szerint településenként

Iparágak	A kézművesek közül férfi szolgát		Összesen	N	A kézművesek közül férfi szolgát		Összesen	N
	foglalkoztat	nem foglalkoztat			foglalkoztat	nem foglalkoztat		
	Nagykovácsi (1747 és 1769 együtt) százalék				Dunabogdány (1745 és 1747 együtt) százalék			
vasipar	60,0	40,0	100,0	5	50,0	50,0	100,0	4
építőipar	-	100,0	100,0	2	22,2	77,8	100,0	9 ⁴²
élelmiszeripar	100,0	-	100,0	3	11,1	88,9	100,0	9 ⁴²
faipar	-	100,0	100,0	5	18,2	81,8	100,0	11
textil- és ruházati ipar	-	100,0	100,0	33	45,0	55,0	100,0	20
Összesen	10,4	89,6	100,0	48 ⁴³	30,2	69,8	100,0	53

⁴² ezen kívül egy családos, önálló háztartásfőként élő legény

⁴³ két vegyes háztartás nélkül

A teljes munkaszervezetet vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy míg Dunabogdány és a magyar falvak esetében csak a kézműves-háztartások 40-50 százalékában található egyetlen felnőtt férfi, a többiben kettő-három, néha négy is él - az egy háztartásra eső felnőtt férfiak száma 1,9 fő körüli -, addig Nagykovácsira az egy munkaképes férfit tartalmazó kézműves-háztartás a jellemző (84 százalék, 1,2 fős háztartásonkénti átlagértékkel).

26. A kézműves-háztartások megoszlása a felnőtt férfi munkaerő száma szerint településenként

Települések	0	1	2	3	4	Összesen	N	A felnőtt férfi munkaerő háztartásonkénti átlagos száma.
	felnőtt férfival rendelkező háztartás							
magyar falvak 1767	-	53,0	17,6	17,6	11,8	100,0	17	1,9
Dunabogdány 1747	-	40,9	27,3	31,8	-	100,0	22	1,9
Nagykovácsi 1747	-	84,2	15,8	-	-	100,0	19	1,2

A férfiak háztartáson belüli státus szerinti megoszlása alapján Nagykovácsi kézműves-ségének munkaerőállományát több mint 90 százalékban a háztartásfők alkotják - vagyis a műhelyek családi munkaerő alapján működnek - míg a magyar falvakban minden valószínűség szerint jelentősebb szerephez jut a munkaszervezetben a rokonság, Dunabogdányban a rokonság és az idegen segéderő.

27. A kézműves-háztartások felnőtt férfi munkaerőállományának megoszlása településenként

Települések		a háztartásfő családjához tartozók	rokon	szolga	össze-sen	N
		s z á z a l é k				
magyar falvak ⁴⁴	1767	(90,6)	(9,4)	...	100,0	32
Dunabogdány	1747	64,3	16,7	19,0	100,0	42
Nagykovácsi	1747	90,9	-	9,1	100,0	22

⁴⁴ Az adatok hiányosak. A szolgálakat és nem családost rokonokat háztartásuktól elkülönítve írták össze. Különösen az utóbbiak esetében kell torzításokkal számolnunk.

A munkaerő nagysága elég szorosan összefügg az iparággal is /28. tábla/. Ha figyelembe vesszük azt, hogy egyes esetekben (kőművesek, molnárok) a családost legények munkájával szintén számolnunk kell /33/, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a kovácsokra és a faipari mesterekre az átlagértéknek megfelelő egy-két felnőtt férfival bíró munkaszervezet, míg az építő- és élelmiszeriparra a kettő-három fős a jellemző. A ruházati iparnál Nagykovácsiban az egy felnőtt férfira alapozott műhelyek, a többi településen pedig a kettővel működők tekinthetők tipikusnak /34/.

28. A kézműves-háztartások megoszlása a felnőtt férfi munkaerő
száma szerint iparáganként⁴⁵

Iparágak	1	2	3	4	Összesen	N	a felnőtt férfi munkaerő háztartásonkénti átlagos száma
	százalék						fő
vasipar	62,5	12,5	25,0	-	100,0	13	1,6
építőipar	60,0	-	40,0	-	100,0	9	1,8
élelmiszeripar	62,5	25,0	12,5	-	100,0	12	1,5
faipar	57,1	42,9	-	-	100,0	10	1,4
textil- és ruházati ipar	56,7	20,0	16,7	16,7	100,0	48	1,6
összesen	58,6	20,7	17,2	3,5	100,0	92	1,6

⁴⁵ Dunabogdány 1745 és 1747, Nagykovácsi 1747 és 1769

Összefoglalóul az alábbiakat állapíthatjuk meg. Bár az egyik helységben, Nagykovácsiban valószínűsíthető valamiféle háziipari fejlődés, alapjában területünket a 18. században nem ez jellemzi. Ugyanakkor adatainkból az is egyértelműen kiderül, hogy a városi kézműves-háztartás, illetve a nyugat-európai hagyományos kézműves-háztartás modellje csak a kézművesek kisebbségére - ezeken belül is elsősorban csak a német származásúakra, illetve bizonyos mesterségekre - alkalmazható. A kézművesek családi - és háztartási viszonyait elsősorban a paraszti környezet és a mezőgazdasággal való intenzív kapcsolat befolyásolja.

Házassodás szempontjából három modellel találkozhatunk kézműveseink körében: egy korai házasságkötési modellel, amely a magyar parasztkéval párhuzamos, egy későivel, amely a német parasztság nyugat-európából importált szokásrendjét látszik követni, valamint egy, jobb híján "kézműves modellnek" nevezhetővel, ami egy fiatal kézműves és egy - rendszerint szülei vagy férje révén valamilyen formában az iparhoz kapcsolódó - özvegy házasságkötésével jellemezhető. Az együttélési minták, a háztartások ciklikus változásai a birtokos-paraszti mintákat látszanak követni, ellenben a segéderők alkalmazása nem annyira a paraszti mintákhoz, az etnokulturális sajátosságokhoz, mint inkább az iparáganként, foglalkozásonként eltérő munkaerő-szükségletekhez kötődik. A munkaszervezetet így lényegében mind az együttélési normák és hagyományok, mind az egyes mesterségek különböző munkaerőigénye befolyásolja,

vagyis a "paraszti modellek" hatása nem érvényesül olyan közvetlen módon, mint a házasságkötés vagy az együttélési formák esetében.

Mind Dunabogdány (melynek német lakossága megtelepülésétől kezdve együtt él egy református magyar kisebbséggel) 18. század közepi, mind Nagykovácsi 1769-es második adatsora azt a benyomást kelti, mintha az együttélési formák, sőt a kézművesség településenkénti strukturája tekintetében is némi közeledés lenne a német és magyar csoport között. (A magyar falvakban a ruházati ipar kezd kiemelkedni a parasztipari keretektől, a németekben a század folyamán az építőipar visszafejlődik, a rokonokkal való együttélés településenkénti aránya közeledik egymáshoz stb.) A közeledés azonban nem egyértelműen kézműipari fejlődést jelent, s nem is a háziipari bedolgozó rendszer elterjedését. Utóbbira csak Nagykovácsi adatai látszanak utalni, a későbbi időszakra vonatkozó forrásokból azonban tudjuk, hogy ez az átalakulás a 18. század végén - 19. század elején valószínű itt is megállt. Másutt, pl. Dunabogdányban a 18. század folyamán éppenséggel egy dezindustrializációs folyamat figyelhető meg számos telepes közösséghez hasonlóan /35/. A magyar falvakat pedig mintha még csak a kézműipar születése, az ipari és mezőgazdasági tevékenységek végleges szétválása jellemezné, nem egy meglévő erős kézművesség továbbfejlődése.

Adataink alapján ugyanakkor feltételezhető, hogy mind az eltérő etnikumu magyar és a német közösségek között - sőt még a más-más helyről származó de azonos etnikumhoz tartozó német települések között is - voltak kulturális szokás- és értékrendbeli különbségek, amelyek az együttélési formákat, a munkaszervezetet, sőt általában a kézműiparhoz való viszonyulást is befolyásolhatták.

Az itt elmondottak, bár megállapításainkat számadatokra igyekeztünk építeni, a kis esetszámok miatt inkább hipotéziseknek tekintendők. Szilárdabb eredményekhez még további alaposabb, nagyobb területet és nagyobb népességet felölelő kutatások szükségesek. Kivánatos lenne valamilyen formában bevonni a nem hagyományos kézművesrétegeket (a parasztiparosokat) is az elemzések körébe. Lehet, hogy a további vizsgálatok eredményeinket részben meg fogják kérdőjelezni, de úgy véljük, hogy munkánk akkor sem volt haszontalan, ha ráirányítottuk a figyelmet egy új, más társadalmi rétegek esetében már számottevő eredményeket elért megközelítésre, valamint arra, hogy a falusi kézműveseket, mint gazdasági, társadalmi csoportot nem lehet sem a változatos, és esetenként eltérő jellemvonásokkal bíró paraszti környezettől elvonatkoztatva, sem városi társaik kaptafájára húzva szemlélni.

Források

- /1/ A közösség plasztikus leírását adja Peter Laslett (Laslett 1965. 1-21.)
Lényegét röviden és velősen foglalja össze Hermann Mitgau (Berufsvererbung und Berufswechsel im Handwerk. Untersuchungen über das Generationsschicksal im Gesellschaftsaufbau, Friewalder Beiträge zur sozialen Frage 4(1952) - idézi Mitterauer 1979. 192.)
- /2/ Weber 1979. 125.
- /3/ Berkner 1973., Noel 1967., Mitterauer 1979. és Thrupp 1963. után.
- /4/ Wallerstein 1980. 44, 194-196., Weber 1979. 132-138.
- /5/ Dóka 1979 a., Hjerpe-Mauranen 1978., Nertorp 1957., Scheufler 1979. vö. Weber 1979. 136.
- /6/ Almquist 1979., Braun 1960., Fischer 1973., Laslett 1975., Levine 1977., Medick 1976., Mendels 1972., Schneider 1967., Smelser 1974.
- /7/ Endrei 1969., Eperjessy 1967., Kovács-Binder 1981., Mérei 1948., 1951., 1980. vö. Ránki 1964. Mindössze egyetlen szerző, Tolnai György feltételezi csak a bedolgozó rendszer széleskörű elterjedtségét Magyarországon a 19. század első felében, hipotézisét azonban eddig nem sikerült hitelt érdemlően bebizonyítani. (Tolnai 1964., 1982. vö. bírálóiival: Berend 1965., Katus 1967., Mérei 1982.)
- /8/ Csak példaképpen: Dóka 1979 b., Eperjessy 1979., Nagy István 1966., valamint a kézművesipartörténeti szimposiumokon eddig ismertetett több tucat előadás, melyeket itt hely hiányában egyenként nem idézhetünk (Nagybákay 1977., Somkuti-Éri-Nagybákay 1979., Nagybákay 1981.)
- /9/ Dóka 1975. 572-574., Dümmerth 1968. 186-188., Eperjessy 1967. 91-93, 109., Nagy István 1966. 68-73.
- /10/ Dóka 1979 a. 110., Eperjessy 1967. 91-93, 96-97.
Az egy mesterre jutó legények száma még a 19. század közepén sem több 0,39 főnél (Mérei 1980. 378.). Bevilaqua-Borsody Béla 6-8 segéderővel dolgozó pék- és mészárosműhely leírásai (Bevilaqua-Borsody 1931.2. kötet. 545-548.) Dóka Klára adataival összevetve (Dóka 1975., 1979 b.) arra mutatnak, hogy előbbi szerző, nem lévén megelégedve a szegényes valósággal valószínűleg a kivételesnek és ideálisnak számító műhely- és munkaszervezetek képeit rajzolta meg.
- /11/ Eperjessy 1966. vö: Endrei 1969. 29-30., Gárdonyi 1915. 296-297., Mérei 1948. 63., Nagy István 1966. 62., Nagy Lajos 1957. 176-180.
- /12/ Mindez azonban nem jelenti azt, hogy valamiféle önellátó egységekből álló világgal van dolgunk az adott időszakban. Munkamegosztás létezett a 19. században is - minden valószínűség szerint már ekkor is működnek olyan kistáji munkamegosztások, mint amelyeket jószemű néprajzkutatók 19-20. századi időszakra vonatkozó vizsgálataik során felfedeztek. (Andrásfalvy 1978.)

E táji munkamegosztások vonalai azonban nem mindig, illetve nem feltétlenül az ipari és mezőgazdasági tevékenységek, vagy az ipar és a kereskedelem között húzódtak meg, hanem számos esetben természeti adottságok, a történeti fejlődés során kialakult és továbbhagyományozódott ismeretek és beállítódások hozták létre azokat.

- /13/ E kivételek között említhetjük Dóka Klára pest-budai kézműves-életmódról szóló tanulmányát (Dóka 1975.) és ide sorolható még a néprajzi leírások egy része is, bár ezek történeti adatai kritikával kezelendők.
- /14/ Azon a területen például, ahol jelen vizsgálatainkat végeztük, a 18. század második felében a kézművesek mindössze 15 %-a volt céhtag (Faragó 1979. 229. 3. tábla).
- /15/ Nem csodálható tehát, hogy azok, akiket a kedvezőtlen kutatói közhangulat ellenére mégis a falusi kézművesség érdekelt, vizsgálataikat vagy céhtörténeti keretekbe próbálták illeszteni (Bodó 1975., Domonkos 1974., Szolnoki 1972.) vagy a nagyipari fejlődés alapjait igyekeztek a falvakban mindenáron megtalálni (Tolnai 1964.).
- /16/ Faragó 1981. Hasznosítottuk ezen kívül Nagykovácsi kézműveseiről néhány évvel korábban írott tanulmányunk eredményeit is. (Faragó 1977.)
- /17/ A hegyek között fekvő szlovák lakosságú Pilisszántó esetében például az 1800 előtti anyakönyvi bejegyzések elvesztek, s a lakosság jelentős részét kitevő mész- és szénégetők, akiket név szerint az adóösszeírások nem jeleznek, beleolvadnak a zsellérek és birtokos parasztok tömegébe. Két délszláv faluban - a szerbek lakta Kalászon és a horvátok, illetve rácok lakta Tökölön - valamint az 1747. évi lélekösszeírás előtt néhány esztendővel megtelepült Perbálon viszont a század közepén még alig találunk néhány iparost.
- /18/ Dunabogdány esetében a középkori magyar lakosság egy töredéke túlélte a másfél évszázados török megszállás időszakát, a kézművesek között azonban más az etnikai megoszlás, mint a parasztságban. A 18. század közepéig több mint 50 ízben találkoztunk ipari foglalkozást folytató személlyel, közülük azonban mindössze kettő-háromnál gyanakodhatunk csak magyar eredetre. Van ezenkívül néhány szláv hangzású név is a kézművesek között, mivel a telepések egy része eredetileg szlovák volt, csak később németesedett el. Mindezek azonban a kézműves csoport alapvetően német jellegén lényegében nem változtatnak.
- /19/ Parasztiparos alatt azt a személyt értjük, aki valamilyen hagyományos kézművesmesterséget űz, képzettsége azonban alacsonyszintű, termelőeszközei és alkalmazott munkamódszerei egyszerűek, fejletlenek, mivel nem ment végig a szokásos kézművesképzésen. Tevékenységének folytatásában nem függ közvetlenül sem a földesúrtól (nem uradalmi alkalmazott), sem valamilyen felvásárlótól és nem kapcsolódik céhhez sem. Elsősorban a helyi szükségletek számára termel, vásárolni nem szokott. Mindezek miatt foglalkozásában sem állandó, a gazdasági lehetőségeknek megfelelően az ipari és mezőgazdasági tevékenységek között ingadozik. Ilyen értelemben tehát megkülönböztetjük mind a mezőgazdaságnak alárendelten folytatott, árutermelést időszakonként egyáltalán nem végző háziipartól, a nem hagyományos kézművesmesterségekkel foglalkozó paraszti "specialistáktól", a modern értelemben vett piachoz közvetett módon kapcsolódó bedolgozótól, a vándorló vagy földes-

úri alkalmazottként dolgozó bériparostól és a hagyományos, céhbeszer-
zett, megrendelésre, boltba vagy vásárra termelő kézművestől (vö. Paragó
1979. 219.). A kézművességgel foglalkozó szakirodalom eddigi terminológiá-
it tehát véleményünk szerint a fentieknek megfelelően módosítani kell,
mert a kategorizálással vagy egyoldaluan a jogi szempontok kerülnek elő-
térbe (Dóka 1979 a, Eperjessy 1967), vagy a parasztiparosok fogalmában
összevonódik több különböző fogalom: specialista, a bedolgozó, a fenti ér-
telemben használt parasztiparos, illetve a háziipari tevékenység (Mérei
1980. 373-374.). Nem értünk végül egyet Tolnai György megfogalmazásával
sem, aki a parasztipart a bedolgozó háziiparral - azon belül gyakorlati-
lag a textiliparral - azonosítja (Tolnai 1964. 14-16.).

/20/ Emögött minden bizonnyal a piac beszűkülése állhat. Az ujonnan érkezett német
telepesek házáinak felépítésével az átmeneti konjunktura megszűnt - s
Szentendre, Vác, Buda és Pest ujjaépítésével ugyanaz játszódhatott nyil-
ván le a tágabb környéken is - az épületek szinten tartásához, javításához
már nem volt szükség sok kézművesre. Annál is inkább, mivel a nem német
lakosság ebben az időszakban valószínűleg alig vagy egyáltalán nem hasz-
náta a kézművesek munkáját házépítéseinél, hanem megelégedett a hagy-
ományos anyagoknak és technikáknak különböző paraszti "specialisták" által
történő alkalmazásával, (vályogvető, falrakó, tetőverő, zsindelyező stb. -
működésükre vonatkozóan ld. Kis 1981. leírásait).

/21/ Mindezt számításokkal is valószínűsíthetjük. Endrei Walter adatai szerint egy
takács naponta 4-5 rőföt tudott megszőni s ugyan ő az egy főre eső len- és
kendervászon fogyasztást fejenként 389 grammra, azaz a vászon átlagsúlya
alapján 4,9 rőfre becsülte. (Endrei 1969. 14-15., 23.) Vagyis egy takács,
tekintetbe véve az ünnepek és mezőgazdasági munkák miatt kieső időt
200-250 fő vászonszükségletét fedezhette. A lábbelikészítő mesterre jutó
200-250 főnyi népességből valószínűleg hasonló következtetéseket vonhatunk
le. Gazdag Istvánnak a csizmadiák teljesítőképességéről közölt adata,
mely szerint egy mester két legénnyel hetente 16 pár csizmát tudott ké-
szíteni (Gazdag 1977. 23.) - tekintetbe véve ugyancsak a mezőgazdasági te-
vékenységeket és a javítások munkaigényét - ezzel egybehangzónak tűnik.

/22/ Korábbi vizsgálatunk alkalmával a vargák számát 8 főben állapítottuk meg
(Paragó 1977. 71.), az anyakönyvi adatok révén azonban további három sze-
mélyről bizonyosodott be, hogy kézműves és ez a mestersége.

/23/ A nem céhtag kézművesek értékesítési tevékenységét - különösen a hetivásárokon
- a városi-mezővárosi céhek és hatóságok igyekeztek megakadályozni
(Dóka 1979 b. 71.).

/24/ Nagy István 1961.

/25/ Az 1770-es iparosösszeírás csak a kamarai uradalmak helységeiben élő kézművesek
adatait rögzítette, így Nagykovácsi, amely magánföldesúri birtok volt, nem
szerepel benne.

/26/ A gabonaszükségletet 40 százalékos cerealiafogyasztás - egy felnőttre napi 0,6
kg - feltételezve állapítottuk meg. Vagyis egy háztartás éves szükségletét
az átlagos háztartásnagyság alapján 7,5 q körüli - azaz kb. 15 pozso-
nyi mérőnyi - gabonára becsültük adók és vetőmag nélkül. Becslésünket ta-

pasztalati úton igazolni látszik az a tény, hogy a gabonaönellátásra képes kézműves-háztartások tetemes része, 32-től 14, azaz kerekén 44 százalék 15-20 pozsonyi mérő netto gabonatermés után adózott, mintegy jelezve ezzel azt, hogy csak az önellátás szintjéig kívánt eljutni. Az adófizetéshez szükséges pénzt, illetve háztartásának egyéb szükségleteit nyilván már ipari termékek előállítására révén fedezték.

/27/ Dunabogdány esetében a házasságok anyakönyvezése 1723-ban, Tótfaluban 1739-ben, Tökön pedig csak 1761-ben kezdődött meg. Egyedül Nagykovácsi az, ahol az anyakönyvezés a megtelepüléssel együtt 1700-ban megindult, bár az első másfél évtized adatai itt sem mondhatók teljesen hiánytalannak.

/28/ Mind a két falu lakosai középkori eredetű református magyarok, a helységek Tótfalu mellett, a szentendrei szigeten, tehát azonos ökológiai környezetben találhatóak, adottságaik, gazdálkodásuk is azonos. A pócsmegyeri adatokat Andorka Rudolf készülőfélben levő családrekonstrukciós vizsgálatából nyertem, rendelkezésemre bocsátásukért ezúton mondok köszönetet.

/29/ Hajnal 1965. Ezt a különbséget lehetett megfigyelni a birtokos parasztek között is (Faragó 1981.).

/30/ A német birtokos parasztságot a viszonylag magas átlagos házasságkötési kor, a házastársak közötti kis korkülönbség és a házasság-önállósodás (saját háztartás alapítás) közötti szoros kapcsolat jellemezte (Faragó 1981.). Természetesen a "késői" házasságkötés relatív, csak a többi magyarországi nem német etnikumhoz képest számít annak. Ténylegesen Nyugat-Európa nagyrésztében az átlagos házasságkötési kor 25 évnél lényegesen magasabb. (Hajnal 1965., Henry-Houdaille 1979., Laslett 1977.)

/31/ Berkner 1972., Mitterauer-Sieder 1979.

/32/ Kivételt képez ez alól a takácsok részére történő fonás, de ez minden valószínűség szerint házi keretek között maradt. Ezt az állításunkat arra a közvetett bizonyosságra alapozhatjuk, hogy az 1700-1800 közötti, területünkre vonatkozó forrásanyag többszáz iparosbejegyzése között "fonónő" említésére egyetlen esetben sem bukkantunk sem az anyakönyvekben, sem az adó- és népességösszeírásokban, holott a több tucatnyi takács létezése, működése nélkülük elképzelhetetlen volt.

/33/ Dunabogdányban 1745-1747-ben egy kőműves- és egy molnárlegényt, Tótfaluban 1767-ben szintén egy molnárlegényt jelölnek meg forrásaink családoként és valószínű, hogy az 1770-es iparosösszeírásban említett három dunabogdányi mester nélküli kőműveslegény egyike-másika (esetleg mind a három) szintén családos volt.

/34/ Más forrásokból tudjuk, hogy a malmokban általában mindig ketten dolgoztak és ugyanígy aligha képzelhető el a kőműves vagy mészáros működése egyedül, minden segítség nélkül. Pontosabb adatokat a közvetlenül erre vonatkozó források hiánya miatt nem tudtunk megállapítani, de nem is törekedtünk rá. Célunk jelen alkalommal elsősorban a kézművesek társadalmi-demográfiai oldalról való megközelítése volt, nem a műhelyek számának és az ipari tevékenységek technológiájának rekonstrukciója.

/35/ Mindez nem új felfedezés. Már a 18. század elején az országgyűlési bizottság is felfigyelt arra, hogy a betelepült külföldi kézművesek közül sokan felhagynak mesterségükkel és földművelésbe kezdenek (Gárdonyi 1915. 296-7.). A folyamat konkrét lefolyását, méreteit, összetevőit azonban még alig ismerjük. Nem tudjuk, hogy mennyiben függött össze a szükségletek hiányával, a mezőgazdaság esetleges nagyobb jövedelmezőségével vagy éppenséggel azzal, hogy a lakosság által támasztott kereslet és a külföldi eredetű mesterek kínálata a két fél izlésének, képzettségének különbségei következtében gyakorta nem találkozik egymással.

Irodalomjegyzék

Almquist, Eric L. 1979

Pre-famine Ireland and the theory of European proto- industrialization: evidence from the 1841 census.

In: Journal of Economic History
/Vol 39/No. 3. 699-718.

Andrásfalvy Bertalan 1977

A településtörténet és a táji munkamegosztás (a baranyai Hegyhát példája)

In: T. Mérey Klára (szerk.) A Dunántúl településtörténete II/1. 1767-1848. Pécs 85-9.

Berend T. Iván 1965

Az iparfejlődés és az ugynevezett parasztipar kérdéséhez. Vita Tolnai Györggyel és Simon Péterrel. In: Történelmi Szemle (8) 2-3 sz. 275-284.

Berkner, Lutz K. 1972

The stem family and the developmental cycle of the peasant household: an 18th century Austrian example

In: American Historical Review 398-418.

Berkner, Lutz K. 1973

Family, social structure and rural industry: a comparative study of the Waldviertel and the Pays de Caux in the 18th century.

Cambridge, Mass. PhD thesis, Harvard University

Bevilaqua-Borsody Béla 1931

A budai és pesti mészáros céhek. Bp.

Bodó Sándor 1975

Céhes mesterek, landmajszerék és kontárok Észak-Magyarországon 1872-ig.

In: Ethnographia (86) 4. sz. 537-551.

Braun, Rudolf 1960

Industrialisierung und Volksleben. Veränderungen der Lebensformen unter Einwirkung der verlagsindustriellen Heimarbeit in einem ländlichen Industriegebiet (Zürcher Oberland) vor 1800. Winterthur

Dóka Klára 1975

A pest-budai kézművesek életmódja a 19. században (1810-1872)

In: Ethnographia (86) 4. sz. 552-586.

Dóka Klára 1979 a

Die späten Zunftorganisation des ostmitteleuropäischen Gewerbes und die Übergangsperiode in die Manufaktur, beziehungsweise in das Kapitalistische Unternehmen.

In: Somkuti-Éri-Nagybákay
1979. 146-147.

- Dóka Klára 1979 b.
A pest-budai céhes ipar válsága (1840-1872) Bp.
- Domokos Ottó 1974
A kisiparok néprajzi kutatása
In: Ethnographia (85) 18-37.
- Dümmerth Dezső 1968
Pest város társadalma 1686-1696. Bp.
- Endrei Walter 1969
Magyarországi textilmanufakturák a 18. században Bp.
- Eperjessy Géza 1966
Adalékok a mezőgazdaság és a falusi-városi kézműipar kapcsolatához az 1848 előtti Magyarországon
In: Agrártörténeti Szemle (8) 4. sz. 495-501.
- Eperjessy Géza 1967
Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon (1686-1848)
Budapest
- Eperjessy Géza 1979
A pécsi kézműipar reformkori történetéhez
In: Baranyai helytörténetírás 1977. Pécs 253-280.
- Faragó Tamás 1977
Falusi kézművesek egy Buda melletti faluban a 18. században
In: Nagybákay 1977. 68-83.
- Faragó Tamás:1979
Dorfhandwerker im Pilis-Gebirge in der Umgebung von Buda um 1770
In: Somkuti-Éri-Nagybákay 1979. 218-230.
- Faragó Tamás 1981
Háztartás- és munkaszervezet-típusok Magyarországon a 18. század közepén
Kézirat
- Fischer, Wolfram 1973
Rural industrialization and population change
In: Comparative studies in Society and History /Vol 15/ 158-170.
- Gárdonyi Albert 1915
Javaslat a szövőipar meghonosítására a 18. századi Budán
Századok (49) 288-303.
- Gazdag István 1977
Iparstatisztikai kérdőívek 1847-ből
In: Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve IV.
Debrecen. 19-28.
- Hajnal, John 1965
European marriage patterns in perspective
In: Glass, D. V. - Eversley, D.E.C. (eds)
Population in history
London, 1965. 101-143.

Henry, Louis-Houdaille, Jacques 1979

Célibat et age au mariage aux 18e et 19e siècles en France. II. Age au premier mariage

In: Population (34) No. 2. 403-443.

Hjerpe, Riitta-Mauranen, Tapani-Schybergson, Per 1978

Small enterprise in Finnish industry and trade in the 19th and 20th centuries. Helsinki (Research reports No. 10. Institute of Economic and Social History, University of Helsinki.)

Katus László 1967

A kelet-európai iparosodás és az "önálló tőkés fejlődés" kérdéséhez

In: Történelmi Szemle (10) 1.sz. 1-45.

Kis Lajos 1981

A szegény emberek élete. 3. kiadás 1. kötet Bp.

Kovách Géza-Binder Pál 1981

A céhes élet Erdélyben

Bukarest (Téka)

Laslett, Peter 1965

The world we have lost

London

Laslett, Peter 1975

The family and industrialization: a "strong theory". Paper presented for the Bad Homburg Symposium

Laslett, Peter 1977

Characteristics of the Western family

In: Journal of Family History (2)

No. 1. 89-115.

Levine, David 1977

Family formation in an age of nascent capitalism

New York-San Francisco-London

(Studies in social discontinuity)

Medick, Hans 1976

The proto-industrial family economy: the structural function of household and family during the transition from peasant society to industrial capitalism

In: Social History (1) No. 3. 291-315.

Mendels, Franklin F. 1972

Proto-industrialization: the first phase of the industrialization process

In: Journal of Economic History

(Vol. 32.) No. 1. 241-261.

Mérei Gyula 1948

A magyar céhrendszer 1848 előtt

In: Századok (82) 1-4. sz. 60-100.

Mérei Gyula 1951

Magyar iparfejlődés 1790-1848
Bp.

Mérei Gyula 1980

Magyarország gazdasága (1790-1848)
In: Magyarország története V/1.
Bp. 213-424.

Mérei Gyula 1982

Megjegyzések Tolnai Györgynek a Magyarország története V. kötete ipartörténeti fejezetéhez kapcsolódó hozzászólásához
In: Századok (116) 2.sz. 343-355.

Mitterauer, Michael 1979

Zur familienbetrieblichen Struktur im zünftischen Handwerk. In: Knittler, Herbert (Hrsg.) Wirtschafts- und sozialhistorische Beiträge. Festschrift für Alfred Hoffmann zum 75. Geburtstag, Wien 190-219.

Mitterauer, Michael - Sieder, Reinhard 1979

The developmental process of domestic groups: problems of reconstruction and possibilities of interpretation
In: Journal of Family History (4) No. 3. 257-284.

Nagy István 1961

A manufaktúra ipar kialakulása Pest-Budán In: Tanulmányok Budapest multjából 14. Budapest, 285-342.

Nagy István 1966

A kézművesipar fejlődése és a céhrendszer reformja Pesten a 18. században 1690-1789
In: Tanulmányok Budapest multjából. 17. Bp. 59-109.

Nagy Lajos 1957

Mezőgazdaság Pesten a 18. században
In: Tanulmányok Budapest multjából (12) 133-196.

Nagybákay Péter (szerk.) 1977

III. Kézművesipartörténeti Szimpózium referátumai és hozzászólásai
Fertőd 1976. október 26-27. Veszprém (VEAB Értesítő 1977. 1.)

Nagybákay Péter (szerk.) 1981

IV. Kézművesipartörténeti Szimpózium Veszprém 1980. december 1-2.
Veszprém (VEAB Értesítő 1981.)

Nertorp, H. 1957

Swedish artisans in the 19th century In: Scandinavian Economic History Review (Vol.5.) No. 1. 77-82.

Noel, Raymond 1967

La population de la paroisse de Laguiolle d'après un recensement de 1691
In: Annales de Démographie Historique 197-223.

Ránki György 1964

A kisipar szerepe a magyar kapitalista fejlődésben
In: Történelmi Szemle (7) 2. a. 423-450.

Scheufler, Vladimir 1979

Entfaltung der Handwerke in den böhmischen Ländern in Zeitraum des Spätfeudalismus (1750-1860)

In: Somkuti-Éri-Nagybákay 1979. 158-167.

Scheider, Lothar 1967

Der Arbeiterhaushalt im 18. und 19. Jahrhundert. Berlin

Smelse, Neil J. 1974

Sociological history: the industrial revolution and the British working-class family

In: Flinn, M. W. - Smout, T. C. (eds) Essays in social history. Oxford. 24-38.

Somkuti Éva-Éri István-Nagybákay Péter (red.) 1979

Internationales handwerksgeschichtliches Symposium Veszprém 20-24. 11. 1978. Veszprém

Szolnoki Lajos 1972

Falusi takácscéhek Magyarországon In: Ethnographia (83) 250-262.

Thrupp, Sylvia L. 1963

The guilds In: The Cambridge Economic History of Europe Vol. 3. Cambridge 230-280.

Tolnai György 1964

A paraszti szövő-fonóipar és a textilmanufaktura Magyarországon (1840-1849) Budapest (Értekezések a történeti tudományok köréből 34.)

Tolnai György 1982

Hozzászólás a Magyarország története V. kötete ipartörténeti fejezetéhez In: Századok (116) 2. sz. 340-342.

Wallerstein, Immanuel 1980

The modern world-system II. Mercantilism and the consolidation of the European world-economy 1600-1750

New York-London (Studies in social discontinuity)

Weber, Max 1979

Gazdaságtörténet. Válogatott tanulmányok. Bp.